

Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni*

ABDULKERİM MÜCAHİD
ÇEVİREN: CELALETTİN DİVLEKÇİ
AR. GÖR., ANKARA Ü. SOSYAL BİL. ENST.
e-posta: cdivlekci@hotmail.com

Dil, dış yapısı itibariyle bir takım anlamlar ifade eden sesler topluluğudur. Bu yüzden dile ilişkin araştırmaların özü, lafız ve anlam unsurları arasındaki ilişkinin incelemesini temel alır. Zira hiçbir hedef birim (dinleyici) yada kaynak birim (mütekellim) lafız-anlam ekseninin dışında değildir. Aynı şekilde, kaçınılmaz olarak her bilgi, lafızlar aracılığıyla taşınan bir takım fikir ya da anlamlardan ibarettir. Bu sebeple lafızlar anlamları itibariyle, dilbilimcilerin yanı sıra edip, eleştirmen, fakih, filozof, sosyolog, psikolog, antropolog, hukuk ve siyaset adamlarının yapmış olduğu çeşitli incelemelere konu olmuştur. Çünkü insanlar arası ilişkiler ve düşünce alışverişine ilişkin incelemelerin temelini oluşturan bu olgular, sadece dille ilgili incelemelerin konusu olmayıp, aynı zamanda insanlığa ait düşünce problemlerinin bir parçasıdır da...

Anlama yönelik incelemelerden dolayı lafızların delaletine önem verilmesi, Batıda geç bir dönemde, 19.yy.ın sonlarında başlamış; 20.yy.ın başlarından itibaren yavaş yavaş gelişmiş, ancak günümüzde dil çalışmaları alanında hak ettiği yeri alabilmiştir. Halbu ki Arap Dünyasında oldukça erken bir dönemde, “müşkilü’l-Kuran”, “i’cazü’l-Kuran”, “garibu’l-Kuran” ve Kuran ahkâmının çıkartılmasına dair araştırmaların başladığı dönemde başlamıştır. Fıkıh ve usul âlimleri, bu türden incelemeleri geliştirenlerin başında gel-

* Dr.Abdulkerim Mucahid’e ait, *ed-Delâletü’l-Lugaviyye inde’l-Arab*, (Dâru’d-Dıya, t.y.) adlı eserin, “İlmü’d-delâle beyne’l-Arab ve’l-Garb” başlıklı giriş kısmının çevirisidir. Eserdeki dipnot verme tekniği, bütünlük arz etmesi ve okura kolaylık olması bakımından ülkemizdeki yerleşik olan şekline uyarlanmıştır. (*) la gösterilen açıklamalar mütercime aittir.

mektedir. Nitekim usulle ilgili bir eser yoktur ki, bahisleri içinde konumuz olan araçlara ilişkin dille ilgili bir bahis olmamış olsun.

Arap Dilbilimcileri, lafız ve anlamla ilgili meselelerin önemini ve bunların Kuran'a ve İslam Dinine hizmette ne tür bir önem arz ettiğini kavramaları hasebiyle ve Arap Dili'nin safiyetini koruma amacıyla konuyla ilgili incelemelere yakından ilgilenmişlerdir. Arap Dünyasında anlamla ilgili çalışmalar tetkik edildiğinde, iki kısma ayrıldığı görülecektir.

Birinci kısım; kelimeler arasındaki delalet ilişkilerine yönelik teorik incelemeleri konu edinir. Mevzunun ilerleyen bölümlerinde, bu teorik incelemelerin zıt anlamlılık, eş anlamlılık, hakikat ve mecaz, hâs ve âmm gibi konular etrafında çok erken dönemlerde başladığı üzerinde duracağız. Etimoloji; ortaya çıkan yeni düşünce ve kavramlara karşılık bulmak üzere, Arap Dilinde kelime üretme fonksiyonunu üstlenmiştir. Dün olduğu gibi bu gün de etimoloji eski ve yeni pek çok inceleme ve eserin ilgi odağı olagelmıştır. İbn Cinni'nin "el-Hasâis"i, İbn Fâris'in "es-Sahîb" adlı eseri, es-Seâlebî'nin "Fıkhü'l-Lüga"sı ve Suyûti'ye ait "Müzhir" gibi dille ilgili temel kitaplara göz atıldığında, etimolojiyle ilgili konulara, başka konular için söz konusu olmadı kadar geniş yer verildiği görülecektir.

Bu olguların günümüzde yapılan Arap Diline dair araştırmalarda önemli bir yer tutması gayet tabiidir. Zira modern dil araştırma ve incelemelerinin büyük çoğunluğu kimi sebeplerden dolayı Kadîm Arap Kültürü etrafında şekillenmiştir. Bu sebepler şunlardır:

- a) Yeni nesilleri İslam Kültür Mirası hakkında bilgilendirmek.
- b) Modern dil düşüncesi karşısında bu mirası ayıklamaya tabi tutmak.
- c) Dil-kültür dünyasında Arapların oynadığı rolü ortaya koymak.
- d) Hayatın bütün yönlerine tesir etmesi hasebiyle, büyük bir önemi haiz olan modern dil çalışmalarına katkıda bulunmak.

Lafız ve anlam etrafındaki çalışmaların, dil ve belagata dair yapılmış olan eski ve yeni pek çok çalışmanın ortaya çıkmasında temel bir sâik olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İkinci kısım; anlamla ilgili çalışmaların pratiğe yönelik tarafı olup, kendisini dille ilgili araştırmalarda önemli bir akım olan sözlük çalışmalarında gösterir. Sözlük çalışmaları aşağıda belirteceğimiz alanlarda verilen ürünlerle başlamıştır.

- a) Kelime düzeyinde izahların ağırlıkta olduğu *garibu'l-Kuran* ve *garibu'l-Hadis*'e dair risaleler.
- b) Hayvan, bitki ve lehçelere dair kitaplar.
- c) Fıkhî terimlerin –sözlük anlamları yanı sıra- terim anlamlarını konu alan kitaplar.

d) Arapçalaşmış (dahîl, muarrab) kelimeleri ve az kullanılan (nevâdir) kelimeleri konu alan kitaplar.¹

Bu risale ve kitap fikrinin gelişmesi gayet normaldi. Nitekim bu gelişmeyi Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, Arap Dilini muhafaza etmek gayesiyle ortaya koyduğu geniş bir sözlük çalışmasıyla gerçekleştirmiştir. Halil b. Ahmed, sözlüğü “ayın” harfinden başlayarak ve harflerin boğazdan çıkış yerini esas alarak tertip etmiştir. Bu yüzden sözlüğe “*Mu’cemu’l-Ayn*” denmiştir. Anlamı açık olan kelimeler yanı sıra kapalı olanlara da yer verilen sözlükte, her alanda *müsta’mel* ve *mühmel*** olan kelimeler de ayırt edilmiştir. Halil b. Ahmed’in sözlüğünü, Ezherî’nin *Tehzîb*’i, İbn Düreyd’in *Cemhere*’si , İbn Fâris’in *Mekâyis*’i, Cevherî’nin *Sihah*’ı İbn Manzûr’un *Lisanu’l-Arab*’ı ve el-Fîruzâbâdî’nin *el-Kâmus*’u takip etmiştir. Sözlük çalışmaları bununla da sınırlı kalmadı; konulu ya da anlam alanına göre tertip edilmiş sözlükler diyebileceğimiz türden sözlükleri de içine alacak şekilde gelişti. Bu vasıfta sözlük telif edenlerin en meşhuru “*el-Muhassas*” adlı eseriyle İbn Sîdeh’tir. Söz konusu sözlük çalışmaları daha da gelişerek çift dilli sözlüklerin telifine başlanmış ve böylece sözlüklere dair yapılan çalışmalar, sözlük yapımı, sözlük incelemeleri ve araştırmaları şeklinde günümüze kadar süregelmiştir.

Batıya gelince; lafız anlam olguları Batıda “*semantics*” ismi altında toplanmış, Firth’in belirttiğine göre; “Anlama ilişkin araştırmalar, Batıda Trench’den itibaren başlamış; Mayhew, Skeat, Darmester, Breal ve nihayet De Saussure’e gelinceye kadar devam etmiştir. Semantik, tarih içinde anlamda meydana gelen değişiklikleri, anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam değişmesi ve mecaz başlıkları altında ele almıştır.”² Bu anlamı, Margaret Borman’ın, Hayakawa’dan sematiğin tanımına dair naklettiği; “*Semantik, aslında kelimelerdeki anlam değişikliğini tarihi olarak incelemeyi amaçlar*”³ sözü de pekiştirmektedir. Ullmann şöyle der: “Bu noktada etimolojinin görev alması mümkün olan başka alanlar da vardır.”⁴ Ullmann, muhtemelen, kelimenin aslını ve anlamını tanımak, bir dilden diğerine geçerken, kazan-

1 Bkz.Huseyn Nassar, *el-Mu’cemu’l-Arabîyy neşethu ve tatavuruhtu*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabîyy, Mısır,1956, 1/40–190.

** *Müstamel*: Kelime ve harficer gibi, gerek yapısı gerekse oluşturduğu harf dizgesi itibariyle Arap Dilinde bir gösterilene karşılaman anlamlı harf dizgesi ya da birimi. *Mühmel*: Kelime yapısına sahip olmakla birlikte, oluşturduğu harf dizgesi itibariyle Arap Dilinde karşılığı, gösterilene bulunmayan harf birliktelikleri.

2 Firth (J.R) *Papers in Linguistics*, (The technique of semantics), Oxford Universty Pres, London,-1957,s. 8.

3 Gorman,*General Semantics and Contemprary Thomism*, Universty of Nebraska Pres, Lincoln,19-62,s. 6.

4 Ullmann, *The Prenciples of Semantics*, Basil Blackwell, Oxford, 1957,s. 1.

dığı ve kaybettiği anlamları ortaya koymak için aynı dil ailesi içerisinde yapılan mukayeseli anlam incelemelerine işaret etmektedir.

Semantik kavramı bu anlam çerçevesiyle de sınırlı kalmamış; Bronislaw Malinowski, biçimle anlam arasındaki ilişkinin incelenmesi gerektiğini kavraması üzerine, semantikle, psikoloji, antropoloji ve felsefe arasında var olan alakaları derinleştirerek, kavramın anlam alanını genişletmiştir.⁵

Daha sonra-Ullmann'ın dediği gibi- mantık, belagat, sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi pek çok ilim ve disiplinin semantiğe dâhil olması sebebiyle, semantik araştırmaları, art arada gelen zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Zira semantik, artık gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiyi incelemekle yükümlü genel bir terim olarak fonksiyon icra etmeye başlamıştır.⁶

Semantik, müellifi dilbilimci olmayan çok sayıda inceleme ve araştırmanın ilgi odağı olmuştur.⁷ Ogden ve Richards'ın ortaklaşa kaleme aldıkları "*The Meaning of Meaning*" adlı yapıt gösterge konusunun ehemmiyetine dikkat çeken belli başlı eserlerdendir. Kitapta anlam probleminin tabiatına ve kapalılığına işaret edilmiş ve P.W.Bridgman gibi, farklı uzmanlık alanına sahip ilim adamları, bu problemi farklı bir bakış açısıyla ele almaya teşvik edilmiştir. Adı geçen Bridgman, günlük dilde kullanılan pek çok kelimenin, uzman nazarında farklılık arz ettiğini mülhaza etmiştir. Öyle ki bu mülhaza sonucunda, "*tasavvurlar tecrübe etmiş olduğumuz aktivitelere eşdeğerdir.*" (*The concept is synonymous with the operations by which you test for it*)⁸ prensibini temel alan, "tanımlara yönelik uygulama ve icraat metodu" diyebileceğimiz yeni bir araç teklif etmiştir.

Thrumen Arnold, bir idareci ve hukuk adamı olarak, "*The Folklore of Capitalism*" adlı çalışmasını ortaya koyar. Yazar, sembolizm problemini bu meydana kötü kullanılan kelimeler yüzünden karşılaşmış olduğumuz problemleri tartışır.

Alfred Korzybski ise; anlama yönelik incelemeleri, bütün sosyal problemlerin çözümü olarak görür. Çünkü sosyal problemlerin büyük çoğunluğu –ona göre- kategorize edilmesi, doğru ya da yanlış şeklinde nitelendirilmesi zor olan kapalı kavramlardan kaynaklanmaktadır. Bunlar izafi bir alanda, belirsiz bir şekilde ortaya çıkarlar. Böylelikle sembol ya da kelimeler, kendilerini doğru kullanmayan kimseler vasıtasıyla, hayatımızı yönlendiren soyut kavramlara dönüşür.

5 Gorman, *General Semantics*, s. 2.

6 Ullmann, *The Prensiples of Semantics*, s. 1-3

7 Margaret Schlauch, *The Gift of Tongues*, George Allen&Unwill Ltd. ,London,1943,s.128-131.; Gorman, *General Semantics and Contemporary Thomism*, s. 1-126, Mahmud es-Sarân, *İlmu'l-Luga*, Giriş, Mısır, 1962, s. 318-326.

8 Schlauch, *The Gift of Tongues*, s. 129.

Stewart Chase de “*The Tyranny of Words*” adlı kitabında, hocası Korzybski’den daha cesur bir çıkış yapar ve sosyal problemlerin çözümünü, açık, net tanımlara ulaşmamızda ve anlamsız kelimeleri bir tarafa atmamızda görür.

Hans Sperber, anlama yönelik tarihsel incelemeler konusunda, Freud’un bakış açısından hareketle, kendine yeni bir yol bulmaya çalışırken⁹ Jost Trier, aynı anlam alanına ait kimi kelimelerin, anlama ilişkin tarihsel bir incelemesini ortaya koyar. Onu, Chaucer’de ahlakî değerleri gösteren kelimelerin anlamlarına dair yapmış olduğu çalışmayla Heraucourt takip eder.¹⁰ Öte yandan, gerek dilbilimcilerin gerekse diğer bilim adamlarının yaptığı anlam incelemelerine ait bu geniş alanda, yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. İsveçli Dilbilimci Ferdinand De Saussure’ün ileri sürdüğü bu yaklaşım; anlama yönelik olsun ya da olmasın, dile dair incelemelerde sergilenen eşzamanlı (*synchronic*) bir yaklaşım olup, geleneğe bağlı tarihsel bir yaklaşım olan artzamanlı (*diachronic*) yaklaşıma bir tür tepkidir. Eşzamanlı anlam incelemesi, anlamı, önceki ya da sonraki durumunu göz önüne almaksızın, belirli bir zaman dilimi içerisinde ve sınırlı bir alanda ele alır.

Firth şöyle der: ”De Saussure, anlamdaki değişikliğe yönelik incelemelerle, anlam incelemesini deskriptif bir şekilde teknik bir ayrıma tabi tutan ilk dilbilimcidir. De Saussure yapmış olduğu son incelemeye “semioloji” adını verir. Ona göre bu tür araştırmalarda, bu ilim dalının konularının belirlenmesi ve hakikatlerinin tanımlanabilmesi için, psikoloji, sosyoloji ve antropolojinin ulaştığı sonuçlardan yararlanılmalıdır. Yazar, bu ilim dalının (semiolojinin) verilerini dikkate almadan dilbilimin de bir ilim olamayacağını savunur.”¹¹ Aynı şekilde bu ifadede, anlamın tanım ve incelemesini yaparken, toplumsal yönü göz ardı edenlere de bir cevap vardır. De Saussure’ün bu tutumu, kendisinin Durkheim’in toplumsal olgulara dair görüşlerinden etkilenmesi ve dili de bu olgulardan birisi olarak kabul etmesinden ileri gelmektedir. De Saussure’ün sayesinde dile ait incelemelerde deskriptif eğilimin yanı sıra toplumsal eğilim de ortaya çıkmış oldu. Onu “*Language*” adlı kitabıyla Vendryes takip eder. Toplumsal eğilim, Firth ve okulunun sayesinde zirveye ulaşmıştır. İleride temas edeceğimiz üzere; anlam incelemelerinde benimsediği metodun dayandığı temel düşünce; bağlamdır. *Bağlam; herhangi bir konumda, dile ait olan ve olmayan çeşitli unsurlardan müteşekkil bir terkiptir.* Böylece bu toplumsal anlam, synchronic semantik incelemelerinde hedeflenen gösterge anlama dönüşmüştür.

9 Ullmann, *The Principles of Semantics*, s. 2.

10 Schlauch, *The Gift of Tongues*, s. 126.

11 Firth (J.R.), *Papers in Linguistics*, s. 17.

Dile ait incelemelerdeki bu toplumsal eğilime muasır, Bloomfield'in "Language" adlı meşhur eserinde, psikolojideki "davranışçı okul"dan etkilenerek ortaya koyduğu bir diğer eğilim vardır. Bloomfield dili bir davranış olarak kabul etmiş ve dilin yalnızca dış yapısına önem vermiştir. Bu anlayış ise, ekolü, anlam incelemelerinde, anlamı ihmale götüren bir tavır içine sokmuştur. Anlam Bloomfield'e göre; konuşmacının bir kelime ya da cümle söyleyip, hedef birimden geri ileti aldığı konumdur.¹² Ona göre anlam, pratik iki olgu olan sözün söylendiği konum ve geri letiden ibaret olup, cümle içi unsurlar arasındaki anlam ilişkilerini dikkate almaz. O yüzden Bloomfield şöyle der: "Herhangi bir anlama yani dilin formlarından herhangi birisine dair ince, ilmî bir tanım vermek istediğimiz zaman, elimizde konuşmacının dünyasına dair ne varsa, her biri hakkında, bilimsel düzeyde ve detaylı malumata sahip olmamız gerekir."¹³

Anlam incelemesine yönelik en yeni eğilim, filolojik tahlillerine anlamı esas bir unsur olarak sokan, öncülüğünü Chomsky'nin yaptığı, "tahlilci dil ekolü"dür. Söz konusu ekol, sonunda dil tahlillerine ya da tavsiflerine "anlam"ı esas bir unsur olarak dahil etme zorunluluğu duymuşlardır. Hatta ekolün günümüz temsilcilerinden bazıları, incelemelerine "anlam"dan başlamışlar, bundan hareketle, cümlelerin dizim bilim ve biçim bilimine ait terkiplerine oradan da ses yapısına ait terkiplerine geçmişlerdir. Öncelikle unsurların anlamlarına dair sistem bütününe ulaşmaya çalışmışlar. Ardından da anlaşılır, anlamlı bir cümle oluşturabilmek için söz konusu unsurların nasıl bir araya getirilebileceği üzerinde durmuşlardır. Bu ise bizzat dil aracılığı ile yani cümlelerin söylendiği bağlam yada makama itibar etmeksizin olmuştur. Çünkü bu unsur, ilmî olarak incelenmesi zor bir konudur. Bu yüzden bu mesele dil bilgileri içinde dilin toplumsal boyutuyla ilgilenen araştırmacılara bırakılmıştır.¹⁴ Bu, "davranışçı ekole" karşı bir akımdır. Çünkü davranışçıların son tahlilde ulaştıkları "anlam" kavramından hareket etmişler, ardından cümle terkiplerine ulaşabilmek için, sentaks, biçimbilim ve fonetik konularından geçmişlerdir.

Anlam incelemelerin tarihine dair bu kısa gezintinin ardından, adı geçen incelemelerde kullanılan yöntemleri, en önemlileri itibarıyla ana hatlarıyla zikredelim:

1. *Tarihsel/Artzamanlı Metot*: Herhangi bir dildeki kelimelerin anlamlarını; tarihin merhaleleri içerisinde artzamanlı bir inceleme ile anlamda meydana gelen değişiklikleri ve bunların sebeplerini gözlemlemek suretiyle inceleyen metottur.

12 Bloomfield, *Language*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1933, s. 139.

13 Bloomfield, *Language*, s. 139.

14 Nâyif Harmaz, *Advâ'u'd-Diraseti'l-Lugaviyye*, Alemu'l-Marife, Kuveyt, 1978, s. 322.

2. *Tavsifi / Eşzamanlı Metot*: Herhangi bir dildeki kelimelerin anlamlarını belirli, sınırlanmış bir alanda; belirli bir zaman dilimi itibariyle ele alıp inceleyen metottur. Dr. Temam Hassan bu iki türe şu şekilde işaret eder: Art zamanlı semantik, anlamda meydana gelen değişikliği asırdan asra incelerken; eşzamanlı semantik ise, dilin tarihi merhaleleri içerisinde belirli bir dönemi esas alarak inceler. Birincisine De Saussure’ün deyimiyle “diachronic” diğerine de “synchronic” denir. Birincisi anlamla ilgili değişiklikler üzerinde dururken, ikincisi anlamın alakalı olduğu şeyler üzerinde durur. Başka bir ifadeyle, birincisi değişen anlamla, ikincisi ise sabit anlamla ilgilenir.¹⁵

3. *Karşılaştırmalı Metot*: Aynı dil ailesi içindeki iki dil arasında yapılan anlam incelemesidir. Bu metotla bir dilden diğerine geçmiş olan kelimenin anlamını inceleriz; kelimenin hali hazırdaki anlamı geldiği dildeki anlamı mıdır? Yoksa başka bir dilden midir? Yada hedef dile yani yeni girdiği dile mi aittir? Anlamda meydana gelen daralmayı yada tahsisi, anlam kayması ve değişikliğini veya ait olduğu asli dildeki anlamı koruyup korumadığını araştırırız.

İmdi, Her ne kadar semantik modern dilbilimin en yeni dallarından biri olsa da¹⁶ “Fonetik, fonoloji, sentaks ve sözlükbilime dair incelemelerin son noktası, dile ait incelemelerin zirvesi olarak kabul edilir.”¹⁷ Bu bizlere, lafız ve anlam olgularının gerek Batı Dünyasında olsun gerekse Arap Dünyasında dil incelemeleri konusunda ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bu durum, dilin düşünce ve toplum hayatımızın bütün yönleriyle olan güçlü irtibatının bir sonucudur. Buradan hareketle Margaret Schlauch’un, “*dilbiliminin hal diliyle anlamla ilgili incelemelerin kıymeti*”, başlığı altında söylediği şu söz şimdiki daha iyi anlıyoruz: “*Bir dilci olarak sınırlarımın dışına çıkmaya gücüm yetmez. Fakat basın, iktisat ve sosyolojiyle ilgili arkadaşlarımla, dil konusunda araştırma yapmaları halinde, sunacakları katkıyla mutlu olacağımın bilinmesini isterim. Gerçek şu ki, dile ilişkin bir çalışma söz konusu olduğunda, toplumsal hayattaki anlamların belirlenmesi amacına hizmet etmek üzere sunulacak ilmî bir katkıdan daha değerli bir şey olamaz.*”¹⁸

15 Temam Hassan, *Menâhîcu’l-Bahs fi’l-Luga*, Mektebetu’l-Anglo’l-Mısriyye, 1995, s. 240.

16 Schlauch, *The Gift of Tongues*, s. 126; Ullmann, *The Prenciples of Semantics*, s. 1.

17 Mahmud Sarân, *İlmu’l-Luga*, s. 285.

18 Schlauch, *The Gift of Tongues*, s. 131.